

مبانی نظری و فرایند طراحی شهری
وزارت مسکن و شهرسازی، معاونت
شهرسازی و معماری
دبیرخانه شورای عالی شهرسازی و
معماری
انتشارات شهیدی، ۱۳۸۷

مقدمه

بالا بردن سطح کیفی محیط شهرها و به وجود آوردن محیط‌های تعامل اجتماعی، بازآفرینی فضاهای خاطره‌انگیز و باززنده‌سازی فضاهای با هویت از جمله مواردی است که ظهور دانش طراحی شهری را شکل می‌دهد. به یقین این کار با ضوابط موسوم که مربوط به حل مسائل کمی باشد و هدف تأمین سرانه‌های شهری، میسر نمی‌شود.

بنابراین وجود یک سری ضوابط، رهنمودها و توصیه‌های مرتبط ضروری بود. انجام پژوهشی کاربردی برای تدوین ضوابط و رهنمودهای طراحی شهری، منجر به تدوین کتاب «راهنمای طراحی فضاهای شهری» در ایران شد که در سال ۱۳۸۳ به چاپ رسید. این کتاب پاسخی بود برای مثال فوق. کتاب حاضر نیز که تحت عنوان «مبانی نظری و فرایند طراحی شهری» به چاپ رسیده، تلاش دارد به تبیین مفاهیم اصلی مطرح‌شده در کتاب راهنمای طراحی فضاهای شهری بپردازد تا بتواند میان پژوهشگر و مخاطب زبان مشترکی را به وجود آورد. باید انتظار داشت مطابقت مفاهیم بنیادی طراحی شهری ارائه شده در کتاب با داده‌های کاربردی زمینه‌ی مناسبی برای رشد ادبیات طراحی شهری، و پیشرفت امور مربوط به ساماندهی کیفی فضاهای شهری، فراهم کند.

نبود ضوابط طراحی فضای شهری و ضرورت تدوین آن‌ها، طرح موضوعی مبتنی بر «تدوین اصول و ضوابط طراحی فضای شهری» را به روشنی توجیه می‌کند. طرح موضوع نیازمند تبیین موضوع است تا همان‌طور که گفته شد، میان پژوهشگر و مخاطب بر سر مفاهیم اصلی موجود در تحقیق توافقی حاصل شود و از بروز اختلاف نظرها جلوگیری گردد. از جمله راه‌های تبیین موضوع، طرح پرسش‌هایی می‌باشد که تحقیق به دنبال آن است. تحقیق حاضر در پی پاسخ به چگونگی فضای شهری، چگونگی رابطه‌ی میان انسان و فضای شهری، تأثیر نیازها، ادراکات و رفتارهای انسانی بر این رابطه، دخیل بودن این عوامل در کیفیت فضای شهری، طی کردن فرآیندی که طراحی فضای شهری برای تمامی عوامل مذکور لحاظ می‌کند، محصول این فرآیند، جایگاه راهبرد، سیاست، ضابطه و طراحی شهری در فرایند طراحی است.

بی‌تردید پاسخ به این سؤالات که مجموعه‌ی حاضر به دنبال آن است، اهداف مجموعه را نیز بیان می‌کند: ارتقاء کیفی فضاهای شهری، هماهنگی میان فرم، عملکرد و معنای یک فضای شهری، بسترسازی برای رسیدن به اهداف جامعه‌ی مدنی، و ارائه‌ی راهکارهای تحقق‌پذیر. با مشخص شدن اهداف این مجموعه می‌توان این اهداف را نه صرفاً تدوین ضوابطی چند برای طراحی فضاهای شهری بلکه کمکی برای تقویت و رشد بینش طراحی شهری نسبت به فضاهای شهری دانست.

کتاب بر مبنای اهداف مورد اشاره، دارای نتایج خواهد بود که برخی به واسطه‌ی طرح موضوع و مسأله محرز شده و برخی نتایج جانبی نیز در خلال تحقیق مورد توجه بوده است که اهمیتی کمتر از برآیند رسمی تحقیق ندارند. برآیند رسمی ضوابطی است که بعد از تصویب در دستور کار عاملان طراحی فضای شهری قرار می‌گیرد: مشاوران که طرح بهسازی یا نوسازی فضای شهری در اختیارشان قرار می‌گیرد و کارشناسان و مسئولان که بر مبنای ضوابط به دست آمده باید به قضاوت درباره‌ی طرح تهیه شده بپردازند.

مجموعه‌ی حاضر برای دوری از هرگونه نگاه و برخورد تنگ‌نظرانه با این دو گروه، فقط به ارائه‌ی دستورالعمل‌ها در قالب ضابطه و حتی توصیه اکتفا نکرده، زیرا این دو گروه قبل از آن که نیازمند سیستم‌های کنترل‌کننده برای طراحی و نظارت بر آن باشند، به تفاهم و درک متقابل بر مبنای زبانی مشترک هستند. در این مجموعه تلاش برای رسیدن به زبانی مشترک برای تسهیل این تعامل است. بنابراین مطالب ارائه‌شده در کتاب محصولی از پیش‌خواسته شده و مورد نظر است و بخش‌های نظری فقط مقدمه‌ی تدوین ضوابط نیستند، هر چند برای درک بهتر ضوابط رجوع به این مبانی ضروری است.

سطوح تحقیق

کتاب در دو بخش: بخش اول مفاهیم و مبانی: مبانی ارتباطات، فرایند ادراک نیاز، فعالیت، رفتار، محیط، انسان و زمان و فضا و فرهنگ، مفهوم فضای شهری، مؤلفه‌های محیط و فضای شهری، عوامل مؤثر در شکل‌گیری تصویر ذهنی و نحوه‌ی شکل‌گیری آن، کیفیت فضا، عناصر و کیفیت‌های منظر یک فضای شهری، معیارهای کیفی سنجش فضا و بخش دوم: فرایند طراحی فضای شهری، تعیین

اهداف کلان، تعیین راهبردها و سیاست‌های کلان، تحقق پذیری ، شرح خدمات طراحی فضای شهری ارائه شده است. کتاب هم‌چنین شامل پیوست‌ها و کتابشناسی است.

شاید اساسی‌ترین رویکرد پژوهش حاضر این باشد که فضای شهری مقوله‌ای قابل طراحی است و نه موجودی دست‌چندم و تصادفی. بنابراین ضروری است که رویکردهای پژوهش نسبت به طراحی در محدوده‌ی فضای شهری معلوم شود. بررسی مجموعه‌ی حاضر نشان می‌دهد که تحقیق در سه سطح ارائه شده است:

- تحت عنوان مبانی و مفاهیم که پایگاه نظری کار است، به مبانی مورد نیاز برای تدوین و تبیین رویکرد محقق نسبت به فضای شهری و عوامل مرتبط با آن پرداخته می‌شود. محیط و ویژگی‌های آن، تعریف فضای شهری و دسته‌بندی اجمالی آن، کیفیت‌های این فضا و معیارهای سنجش کیفی از آن رو که هدف طراحی فضاهای شهری است، مورد توجه قرار گرفته است.

کتاب در سطح دوم، که جنبه‌ی کاربردی دارد فرآیندی را برای طراحی فضای شهری پیشنهاد کرده است. در تدوین اهداف کلان نیز دیدگاه‌های مردم، مسئولان و متخصصان هم‌ارز قرار داده شده است. این سطح از دو قسمت تشکیل شده که قسمت اول طرح فرآیند پیشنهادی و در پی آن برخی مراحل شبهه‌انگیز مورد بحث قرار می‌گیرند. به دیگر سخن این قسمت به تشریح و تبیین مراحل فرآیند می‌پردازد و از درگیر شدن در جزئیات عملیاتی دوری می‌کند تا کلیت فرآیند تحت‌الشعاع قرار نگیرد.

سطح سوم کاربردی‌ترین بخش کار است که به تدوین ضوابط برای انواع فضاهای شهری براساس دسته‌بندی ارائه شده در یک سطح می‌پردازد. سطح حاضر خود شامل بخش‌های گره‌ها، مسیرها، ورودی‌ها، لپه آب و پله‌ها می‌شود که با وجود تنوع در فضاهای شهری ساختار نسبتاً مشابهی دارند که از سطح‌های قبلی منشأ می‌گیرند. در هر یک از این بخش‌ها، ابتدا براساس وضع موجود و مشکلات آن، توقعات موضوعی از هر یک از انواع فضاهای شهری مطرح و سپس هر فضای شهری به دسته‌های کوچکتری تقسیم می‌شود که بر حسب مورد و به فراخور وضعیت و معضلات فعلی آن، توقعات، راهبردها و سیاست‌های خاص خود را برای بهسازی و نوسازی جلب می‌کند. بر مبنای این سیاست‌ها، ضوابط و توصیه‌های طراحی و مداخله در این فضاهای شهری به صورت موردی تدوین شده است.

کتاب در رابطه با سطح دوم، ذکر نکاتی را ضروری شمرده است: - نخست آنکه در تدوین توقعات موضوعی و موردی از انواع فضاهای شهری از روش پرداخت تصویر ذهنی استفاده شده است. در نتیجه گروهی از دانشجویان پرسشنامه‌هایی مبتنی بر نظرات مردم در شهرهای تبریز، رشت، یزد، تهران، شیراز و بوشهر پر کرده و نتایج پردازش شده است.

- ضوابط ارائه شده موردی است: زیرا در طراحی شرایط موضوع مورد طراحی هم باید لحاظ شود.

- دسته‌ای از ضوابط که جنبه‌ی کمی دارند، از استانداردها و مطالعات موجود گرفته شده‌اند مانند میزان روشنایی. دسته‌ای هم که

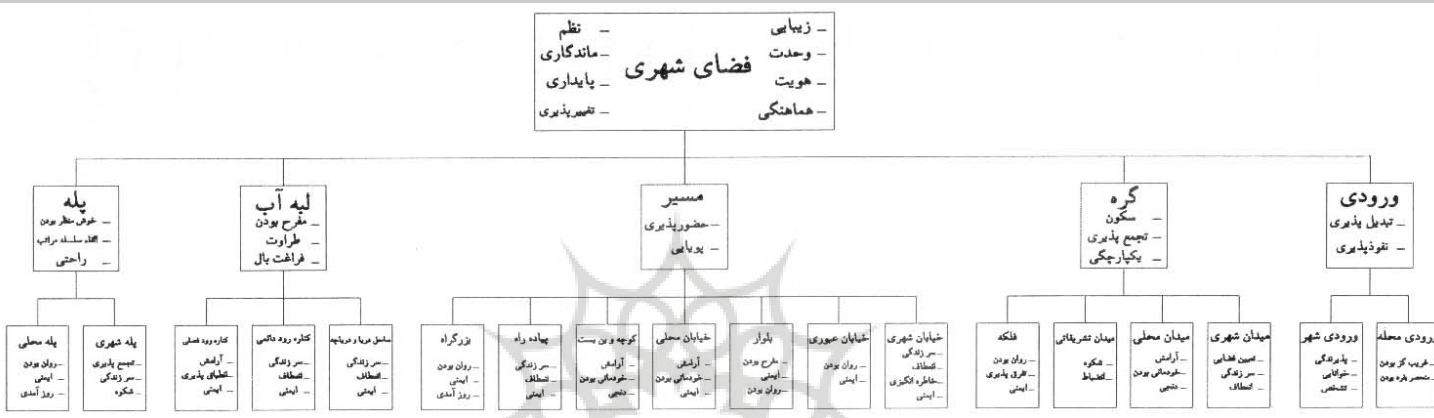
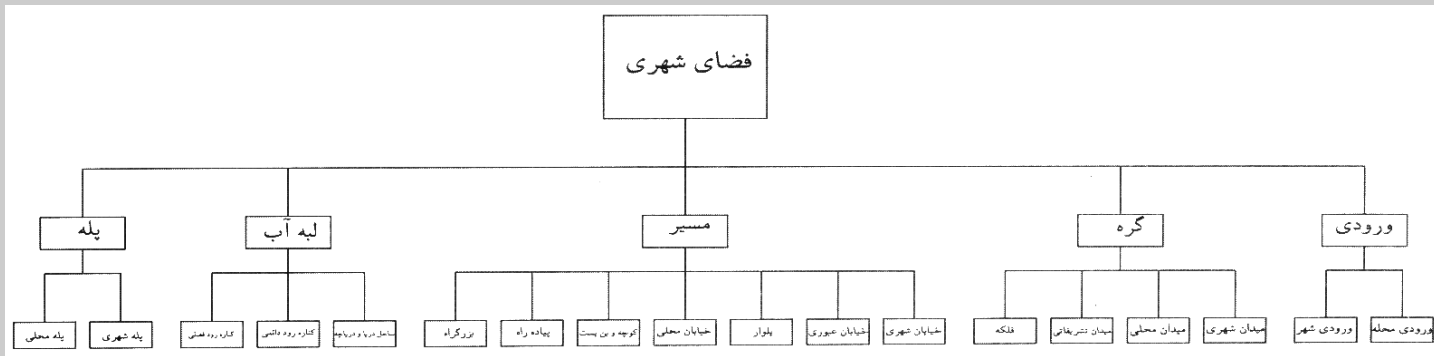
مربوط به مسائل کیفی است ریشه در سیاست‌ها و راهبردهای تدوین شده دارند که برای درک آنها باید به این سیاست‌ها و راهبردها رجوع شود.

- به نظر می‌رسد تمامی ضوابط ارائه شده در پژوهش برای ارتقاء کیفی فضای شهری بسیار مهم‌اند و اولویتی میان ضوابط کمی و کیفی یا هر گونه اولویت بندی دیگر وجود ندارد. ضوابط براساس عوامل دخیل در فضای شهری مرتب شده‌اند.

- با وجود فرابخشی بودن فرآیند طراحی در یک فضای شهری، ضوابط ارائه شده بیشتر از دیدگاه طراحی شهری برخوردارند.

- این اعتقاد وجود دارد که ضوابط تدوین شده حتی پس از تصویب، حکم امری لایتنیغیر را ندارد و نتایج در عمل و پس از گذشت زمان باید ارزیابی و در صورت لزوم در ضوابط پیشنهادی تجدیدنظر شود.

- مجموعه‌ی حاضر با ساختار سه سطحی خود، امکان مطالعه‌ی لایه به لایه را به مخاطبان می‌دهد و هر دسته بسته به نیاز خود می‌توانند از آن استفاده کنند. عده‌ای که درگیر کار عملی طراحی فضای شهری باشند، شاید به استفاده از ضوابط و توصیه‌ها اکتفا کنند. در صورتی که هنگام استفاده از این ضوابط و توصیه‌ها شبهه‌ی پیش آید یا مخاطبی که نسبت به خاستگاه این ضوابط و وضعیت فضاهای شهری علاقه‌مند باشد، می‌تواند به مطالعه‌ی کل سه سطح بپردازد. در شرایطی که بنیان‌های علمی تحقیق برای مخاطب مورد سؤال باشد، مطالعه‌ی سطح یک و دو می‌تواند به وی در پاسخگویی به این نیاز کمک کند.

نمونه‌ای از جدول امکانات و محدودیت‌ها یا SWOT (برای شناخت و تجزیه و تحلیل هر فضا می‌بایستی بر اساس شرایط موضعی آن نمونه خاص تهیه شود)

تهدیدها	فرصتها	نقاط ضعف	نقاط قوت	خصوصیات / جنبه‌ها
Threats	Opportunities	Weaknesses	Strengths	
آیا هیچ یک از رشد و توسعه‌ها مقیاس کلان منظر شهر را تهدید می‌کنند؟ آیا خطوط آسمان مهم در معرض تهدید هستند؟ آیا نسبت تراکم قطعات زمین به دلیل رشد بی‌رویه احجام بناها است؟ آیا روشهای ساختمانی جدید تهدید کننده هستند؟	آیا فرصتهای برای بوجود آوردن نشانه‌های جدید و یا نقاط کانونی جدید وجود دارد؟ چه فرصتهایی برای برداشتن عناصر بد نما وجود دارد؟ چگونه میتوان منظره‌های شهری موجود را ارتقاء داد؟ آیا فرصتهایی برای گسترش طراحی جدید وجود دارد؟	آیا مقیاس به سمت غیر انسانی پیش می‌رود؟ آیا توجهات به سهولت رفاهی روی نواحی Areas تاثیر دارد؟ آیا بناها از دید بصری جالب هستند؟ آیا به نیش‌ها توجه کافی شده است؟	چه کیفیت منظر شهری Townscape قابل شناسایی هستند؟ کدام مصالح سستی در کدام نواحی Areas قابل استفاده میشوند و کدام رنگها غالب هستند؟ آیا سبکهای محلی وجود دارند؟ کیفیات ضده و شاخص آنها چیست؟ آیا منظر بام (پلان پنجم) علمی با اهمیت است؟	Visual بصری
آیا تمایز بین محله‌های مختلف کم ارزش تلقی شده است؟ آیا طرحهای استاندارد شده یک مشکل هستند و گچا می‌بایست جلوی چنین طرحهایی گرفته شود؟ آیا طرحهای کاربری زمین Land use خاص به ارتقاء حس مکان کمک می‌کنند و آیا در معرض تهدید هستند؟	آیا میتوان دروازه‌های (ورودیهای) بالقوه را برای بهبود حس هویت مناطق مسکونی District settlement شناسایی کرد؟ آیا از افزایش تنوع بصری و اجتماعی برای بهبود کیفیت مکان میتوان استفاده کرد؟ آیا امکاناتی برای تقویت حس مکان و خوانایی مکان وجود دارد؟	کدام نقاط آشکارا از کمبود هویت رنج می‌برند؟ آیا هیچ کدام از محدوده‌ها Threatenings تهدید کننده هستند و اگر هستند چرا؟ آیا بخشهایی از شهر از یک سبکهای فقیر و ضعیف رنج می‌برند و آیا این در ارتباط با عوامل طراحی است؟ آیا یکپارچگی یک مشکل است؟	کدام نواحی دارای حس شاخص از فضا هستند و بخشی از یک نمبر واضح را تشکیل می‌دهند و چرا؟ کدام نقاط بطوری مشخص هستند و چه خصوصیتی باعث این وضوح و خوانایی می‌شود؟ آیا مقیاس غالب دارای طبیعت انسانی است؟	Perceptual ادراکی
در کجا سوزندگی کم اهمیت تلقی میشود و چرا؟ آیا خصوصی کردن یک تهدید محسوب میشود؟ کدام فرمها باید تشویق شوند؟ آیا سبکگونه روش قابل توجهی برای خصوصی کردن قلدریهای عمومی وجود دارد؟ آیا مسائل و مشکلاتی بهداشت و سلامت را تهدید میکنند؟	فرصتهایی برای استفاده‌های چندگانه را شناسایی کنید. آیا فرصتهای طراحی برای برآوردن سلیقه‌الطیب و افزایش یکپارچگی اجتماعی وجود دارد؟ آیا فرصتهایی برای افزایش امکانات معلولین و ایضاد فضاهای عمومی وجود دارد؟	کدام نواحی از درصد بالایی از جرائم رنج می‌برند و آیا به دلیل عوامل طراحی است؟ آیا زنان در بعضی نواحی احساس کنار گذاشته شدن و یا در معرض خطر بودن دارند؟ کدام یک از نیازهای معلولین پاسخ داده نشده و چرا؟ آیا به فضاهای بازی بها داده شده است؟	چه عوامل طراحی بیش از همه در بهبود کیفیت طراحی فضا تاثیر گذارند؟ کدام نقاط (محدوده‌ها) یک حس اجتماعی قوی و متمکز را القاء میکنند؟ نقاط تجیع مهم را شناسایی کنید چه کیفیاتی موجب اهمیت آنها می‌شود؟	Social اجتماعی
آیا نیاز برای سرویس دهی مناسب باعث تهدید شده است؟ آیا نیاز به پارکینگ تهدیدی محسوب میشود؟ آیا تراکم و شلوغی بیش از حد شهر امکانات رفاهی را تهدید میکنند؟ در کدام نواحی امنیت را یک مشکل بالقوه محسوب میشود؟	آیا امکاناتی برای بهبود وضعیت ترافیک وجود دارد؟ آیا استانداردهای فضایی امنطاف پذیر و ملاکهای عملکردی برای فرمهای توسعه قابل شناسایی است؟ چه فرصتهایی برای استفاده بهینه از ساختارهای با کیفیت پایین وجود دارد؟	تمامی نقاط باقی‌مانده پس از طراحی را مشخص کنید؟ چه کارهایی میتوان با آنها انجام داد؟ آیا هیچ یک از نواحی دارای قابلیت رشد از شبکه حمل و نقل عمومی محروم هستند؟ در کجا به معماری منظر (Landscaping) بعد از طراحی فکر شده و چرا؟	کدام یک از نقاطی که قابلیت گسترش دارند بخوبی با بافتهای موجود انتمال می‌یابند؟ کدام گونه‌های مسکن سازی بطور خاص موفقیت آمیز بوده و چرا؟ کدام اصول می‌توانند بعنوان طرحهای موفق یا طرحهای تکمیلی موفق راهها شناخته شوند؟	Functional عملکردی
کدام نواحی در معرض خطر استفاده بیش از حد از ظرفیت منابع طبیعی شان هستند؟ آیا درختان حیاتیها کهنگسال شده‌اند؟ آیا زمینهای Brown-field کافی و در دسترس برای رشد وجود دارد؟ کدام توسعه‌ها استفاده از ماشین را تشویق می‌کنند؟	آیا فرصتهایی برای تکامل مسائل مربوط به محیطهای طبیعی و ساختاری وجود دارد؟ چه فرصتهایی برای سبز کردن زمینها Sites و بناها وجود دارد؟ چه اصولی رشد ترنیمند فرمها را تقسیم میکنند؟ قابلیت انطباق و ارتجایی بودن؟	کدامیک از عوامل خرد اقلیم (Micro climate) بر استراتژیهای رشد تاثیر می‌گذارند؟ آیا هیچ یک از نواحی دارای قابلیت رشد از شبکه حمل و نقل عمومی محروم هستند؟ در کجا به معماری منظر (Landscaping) بعد از طراحی فکر شده و چرا؟	کدامیک از فرمهای رشد و توسعه از دیدگاه انرژی مناسب هستند؟ ساختها و مکانهایی که از نظر اکولوژیکی با ارزش هستند را مشخص کنید. کدام بومی را ارزشیابی کنید آیا برای استفاده در توسعه مناسب هستند؟ کدام گونه‌های درختان ارزش حفاظت و نگهداری دارند؟	Sustainable قابلیت نگهداری و پشتیبانی